

بسمه تعالی

نقش خوف و رجاء در زندگی انسان از منظر آیات و روایات

مریم جدی^۱

چکیده:

خداوند غفور و رحیم به بندگانش لطف دارد و به او صفات بیکی بخشیده است که از مهم ترین این صفات خوف و رجاء می باشد. خوف به معنای ترس است و یکی از صفات نیک می باشد که انسان را از بدبختی نجات می دهد و رجاء به معنای امید است امید به لطف و کرم خداوند مهربان. این دو صفت در انسان باعث می شود که در اعمال و رفتار خود امید به بخشایش گناهان و معصیت هایش داشته باشد و همچنین از ارتکاب و گستاخی به گناه خود بترسد. پس در نتیجه یک نوع باز دارنده از گناه و تشویق دهنده به اعمال نیک است. توازن این دو در انسان خیلی مهم است که اگر این توازن بهم بریزد باعث نابودی انسان می شود.

کلید واژه: امید، توازن، خوف، رجاء

^۱ . طلبه سطح دو حوزه علمیه حضرت معصومه علیها السلام

مقدمه

خوف و رجاء دو فضیلت اخلاقی مهم در انسان هستند که نقش مهمی در سازندگی انسان ایفا می کنند. از لحاظ اهمیت فراوانی که این دو صفت در انسان دارد، آیات و روایات فراوانی بیان شده است و در اسلام از یک سو به تنهایی بر خوف و رجاء تأکید شده است و از سوی دیگر ستایش شده است که باید نوعی تعادل و توازن میان این دو فضیلت برقرار باشد تا انسان را از افراط و تفریط در این دو خصلت دور کند. از یک سوء در مقام تبلیغ دین نیز این دو خصلت؛ خوف و رجاء، و به عبارت بهتر ترساندن و امید دادن، ابزاری بسیار کارآمد برای هدایت مردم می باشد. با توجه به اهمیت این موضوع، در این مقاله سعی بر بیان آیات و روایات ائمه اطهار و قرآن کریم داریم که به بیان خوف و رجاء و اهمیت آن و همچنین نقش آن در زندگی پرداخته اند.

خوف از خدا، از ارزنده ترین حالات و صفات انسانی است و باعث رشد و فضائل اخلاقی در انسان می شود زیرا اگر انسان خدا ترس باشد در نتیجه در تمام کارها خدا را ناظر بر اعمال و رفتار خود می بیند و در نتیجه خواست خدا بر خواسته های نفسانی خود مقدم می دارد و در آخر باعث تکامل انسان می شود.

در مقابل خوف از خدا، مفهوم رجاء قرار دارد. رجاء در زبان فارسی به امید ترجمه شده است. همانطور که می دانید انسان با امید زنده است و بدون امید، زندگی نشاط و سر و سامانی ندارد. امید به خدا مهم ترین خصلت و سرمایه بشری است. امید به بخشایش و رحمت خداوند باعث می شود انسان به سوی اعمال و رفتار نیک سوق پیدا کند و نا امید نشود. نتیجه خوف و رجاء در چگونگی مواجهه با حوادث و مصیبت ها و غم و شادی های زندگی انسان خود را نشان می دهد و هر دو را امتحان و آزمایش الهی می داند و تمام حوادث تلخ و شیرین باعث بالا رفتن رشد و تکامل انسان می شود.

با مطالعه اجمالی که در این زمینه صورت گرفت و بر اساس کتب و مقالات و پژوهش هایی که دیده شد ملاحظه گردید که در زمینه مساله خوف و رجا تقریباً مطالب زیادی نوشته شده است که هر کدام به شکلی بخشی از این مبحث وسیع و گسترده را گرفته و به توضیح آن پرداخته اند . از جمله به کتب: حماسه عرفان جوادی آملی، اخلاق حسنه محسن فیض کاشانی، منشور جاوید جعفر سبحانی و ... می توان اشاره کرد. در این میان کتب تفسیری و روایی با وسعت مبحث از خوف و رجا کمک شایانی در جمع آوری مطالب این پژوهش خواهد کرد. ما بر آنیم که در این پژوهش با محور قرار دادن کتب اخلاقی و بهره بردن از متن تفاسیر شیوه جدید و مطلوب پژوهشی در این زمینه ارائه دهیم تا خواننده این پژوهش همه آنچه را که باید در این زمینه بداند یا ترتیبی را که ذهن او انتظار دارد دریافت کند .

مفهوم شناسی

خوف: ترس. راغب می گوید خوف توقع مکروهی است از روی علامت مظنون یا معلوم چنان که رجاء و طمع توقع محبوبی است از روی آن دو. ^۱ خاف: از ماده خوف به معنای ترسیدن است. ^۲ «خوف» و «رجاء» دو عامل سرنوشت ساز و نقش آفرین در زندگی انسان است . «خوف» به معنای « نگرانی از بروز امری ناخوشایند در آینده است که بر اساس نشانه های قطعی یا احتمالی پدید آمده است» ^۳. طبیعی است که نگرانی، شخص را به اقدام برای رفع آن وا می دارد. در زبان فارسی، خوف را به ترس، بیم، هراس ترجمه می کنیم.

خوف یکی از حالات و صفات نفسانی است که سبب می شود انسان، خود را خطرهایی که تهدیدش می کند، برای مثال ترس از حریق یا دزد یا پلیس سبب می شود که انسان برای حفظ

۱ . قریشی، علی اکبر، قاموس قرآن، ج ۱ ص ۳۱۳

۲ . شریعتمداری، جعفر، شرح و تفسیر لغات قرآن بر اساس تفسیر نمونه، ج ۱، ص ۷۵۰-۷۴۹

۳ . نقش سازنده خوف و رجاء در طریق بندگی، ۱۳۹۹

جان و مال و آبروی خود یا دیگران، اقدامات و تدابیر گوناگونی مثل فرار و مبارزه و مقاوم سازی ساختمان و احترام به مقررات اجتماعی و رعایت آن را پیش گیرد. خطرهایی که انسان را تهدید می کند، محدود به خطرهای دنیوی نیست و خطر بزرگ تری نیز او را تهدید می کند که پیامبران الهی از آن خبر داده اند و آن خبر بزرگ تر، عقوبت های اعمال بدی است که انسان در این دنیا مرتکب می شود. اعمالی که بخشی از آنها را در همین دنیا می چشد و بخش اعظم آن را پس از انتقال از این عالم به عالم برزخ و قیامت می چشد. از این رو بسیاری از اوقات که درباره خوف از خطر سخن می آید، مراد از آن همین معنای خوف، یعنی ترس از مجازات خداست.

خوف از خدا ارزنده ترین حالات و صفات نفسانی است و فضایل اخلاقی را در درون انسان رشد می دهد، زیرا انسان خدا ترس، خواست خدا بر خواسته های نفسانی خود مقدم می دارد و کلید حل همه مشکلات اخلاقی نیز در همین نکته نهفته است. کسی که از خدا می ترسد، از یک سو وظایف دینی خود را انجام می دهد و از سوی دیگر گناهان و کارهای زشت را ترک می کند. خوف از خدا و عذاب او، آتش شهوات را فرو می نشاند و گناهی را که نزد عده ای دوست داشتنی است نزد او ناپسند و زشت و نفرت انگیز می کند، هم چنانکه عمل برای کسی که می داند در آن مهلک وجود دارد، نفرت انگیز می شود.

رجاء: از ماده رجو بر وزن حجم و رجو بر وزن علو گرفته شده و به معنی امید داشتن است.^۱ در مقابل مفهوم خوف، مفهوم «رجاء» قرار دارد. رجاء عبارت است از: «انتظار پیدایش چیزی دوست داشتنی و خوشایند که علم یا گمان به فراهم بودن اسباب و موجبات آن باشد»^۲. رجاء را در زبان فارسی به امید ترجمه می کنیم. امید، یکی از پایه های سرمایه های حیات مادی و

۱. شریعتمداری، جعفر، شرح و تفسیر لغات قرآن بر اساس تفسیر نمونه، ج ۲، ص ۱۴۴

۲. نراقی، احمد، معراج السعادت، ج ۲، ص ۲۰۶

معنوی انسان است. امید به خدا مهم ترین سرمایه معنوی انسان است. که آدمی در پرتو آن به سعادت دنیا و آخرت می رسد.

موضوع مهمی که وجود دارد توازن بین این دو صفت است. یعنی اگر هر یک بیشتر از دیگری باشد انسان با شکلی رو به رو خواهد شد. توازن این دو صفت در انسان باعث می شود در مواجهه با حوادث و مصیبت ها و غم ها و شادی ها موفق باشد و این دو را وسیله ای برای امتحان و آزمایش الهی بداند و تمام حوادث تلخ و شیرین را با موفقیت پشت سر بگذارند و در نتیجه به سر منشأ خلقت انسان، یعنی تکامل و رشد برسد.

خوف و رجاء در آیات و روایات و نقش آن در زندگی انسان :
با توجه به اهمیت فراوانی که این موضوع در زندگی انسان دارد آیات و روایات متعددی درباره ی آن آورده شده است که ما در اینجا به قسمتی از آن اشاره می کنیم.

۱ - خوف و رجاء در قرآن و نقش آن

در قرآن کریم کلمه خوف به صورت های مختلفی آمده است :

۱. خَوْفٌ^۱ ۲. يُخَوِّفُ^۲ ۳. خِيفَةً^۳ ۴. تَخَوُّفٍ^۴ ۵. خَافَ^۵.

فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ

پس هر کس پیروی او کند هرگز در دنیا و آخرت بیمناک و اندوهگین نخواهد گشت.

ذَلِكَ يُخَوِّفُ اللَّهَ بِهِ عِبَادَهُ ؛ آن آتشی که خدا از آن بندگان را می ترساند .

۱ . بقره: ۳۸

۲ . زمر: ۱۶ ، آل عمران: ۱۷۵

۳ . طه: ۶۷

۴ . نحل: ۴۷

۵ . نازعات: ۴۱-۴۰

دارند و برای رسیدن به این امید و آرمان ، عمل صالح انجام می‌دهند و از کارهای زشت و ناشایست ، که مانع دست یابی به بهشت و گرفتار شدن به خشم و غضب الهی است ، دوری می‌جویند . اما افراد سست عنصر که ایمان در جانیشان وارد نشده است ، این آرزو را دارند ، اما به عمل صالح دست نمی‌زنند و خود را به گناه می‌آلایند و در عین حال آرزوی بخشش خداوند را دارند . پیوسته با آرزوهای پی در پی و گوناگون ، توبه را به تأخیر می‌اندازند و بدین وسیله خود را از آلودگی‌ها پاک نمی‌کنند و به همین دلیل از بهشت الهی محروم می‌گردند .

همچنین امام صادق (ع) در پاسخ به کسی که از آن حضرت درباره‌ی گروهی از مدعیان دروغین دوستی آن حضرت که به گناهان می‌بازند و می‌گویند که به بخشش خداوند امیدواریم ، فرمود : « دروغ گفته‌اند ، آنان دوستان ما نیستند ، آنان مردمی هستند که آرزوها بر آن چیره گشته و آنان را به این سو و آن سو می‌برد . هر کس به چیزی امیدوار باشد ، برای رسیدن به آن تلاش می‌کند و هر کس از چیزی بترسد از آن می‌گریزد .^۱

امام حسین (ع) نیز در حدیثی می‌فرماید : « در روز رستاخیز ایمن نیست ، مگر اینکه کسی که در دنیا از خداوند ترسان باشد » .^۲

پس راه ایمنی از غضب الهی ، خوف از خداوند است و طبق فرمایش امام رضا (ع) « کسی که در گناه اندک از خدا نترسد ، در گناه بسیار هم از او نمی‌ترسد . »^۳ خوف الهی بازدارنده از تمام گناهان است چه کوچک و چه بزرگ .

حضرت امام خمینی (ره) در شرح حدیث خوف و رجاء در کتاب شریف چهل حدیث در چگونگی رسیدن به مقام خوف و رجاء می‌فرماید : اگر انسانی که عارف به حقایق این عالم است ، نظر به نقصان ذاتی و سیه روزی خود و تمامی کائنات کند ، علماً و عیناً در می‌یابد که

^۱ همان ، محمدبن یعقوب کلینی ، ج ۲ ، ص ۶۸ ، ح ۶

^۲ بحارالانوار ، ج ۴۴ ، ص ۱۹۲

^۳ بحارالانوار ، ج ۶۸ ، ص ۱۷۴

سر تا پای این عالم را فقر و احتیاج فرا گرفته و از خود هیچ چیز ندارد ، ناچیز صرف و بی‌آبروی محض است . ایشان می‌فرماید : اگر سخن از بودن انسان و کائنات است و بعد او را به فقر و ناداری نسبت می‌دهیم ، این به جهت فقدان کلمه و یا جمله‌ای است که بتواند مقصود را برساند ، چرا که فقر و احتیاج فرد بر وجود و شیئت است ، باید وجود داشته باشد بعد بگوییم نیازمند و فقیر است ، در حالی که تمامی موجودات در ابتدای هستی ، محتاج او هستند . امام راحل از این مقدمه نتیجه می‌گیرند که ، اگر تمام عبادات ، اطاعت‌ها و معارف به محضر حضرت حق برده شود ، جز سرافکندگی و خجلت و ذلت و خوف چیزی ندارد ، چه عبادتی و چه اطاعتی ، از چه کسی و برای کی ؟ هر خیر به تو رسد از جانب خداست و هر بدی به تو رسد از جانب توست

. با این نگاه ، بنده به خوف می‌رسد ، چون اذلاً و ابداً خود و همه آنچه در اطراف اوست ، اعضاء ، جوارح و آنچه در رساندن به مقصود کمک می‌دهند همه و همه متعلق به خداست . پس چیزی از خود نداریم که خود را بواسطه آن مستحق پاداش بدانیم . بنابراین اگر خداوند به دلیل کوتاهی‌ها و تقصیرات عذاب کند از برهان نیست ، این نگاه ما را به مقام خوف می‌رساند . و اما در مقام رجاء اگر نظر به کمال خداوند و سبط و سباط رحمت او شود ، در می‌یابد که این همه نعمت و رحمت‌های گوناگون ، که عقول از فهم و دریافت آن عاجزند و بدون اینکه قابلیت دریافت آن را داشته باشیم به ما اعطاء شده است ، در این نگاه برهانی ، انسان به مقام رجاء و امیدواری می‌رسد .^۱

^۱ چهل حدیث ، امام خمینی (ره) ، ۱۳۹۴

نتیجه گیری

انسانی که چیزی از خود ندارد ، به چه اعتقاد دارد ؟ ترس از فردا و قیامت باید انسان را بی قرار و ترسان از خداوند کند ، اینکه تکیه گاهی جز خداوند منان ندارد نیز باعث رجاء و امید به فضل و کرم خداوند و امیدواری به وسعت و عنایت حضرت حق می شود . انسان همواره باید بین خوف و رجاء باشد ، تا به تعادل روحی و روانی که منشأ اثرات ناب عملی است برسد و در آخر به سعادت و کمالی ابدی که علت آفرینش انسان است برسد .

خواجه می گوید : همه از خاتمت ترسند و عبدالله از فاتحت

فهرست منابع

قرآن

نهج البلاغه

ابن بابویه، محمد بن علی، **من لا يحضره الفقيه**، محمد جواد غفاری، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۸۵.

تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، **غررالحکم**، سید باقر میر عبدالحی، موسسه فرهنگی

دارالحديث، قم، ۱۳۹۵

حرعاملی، محمد بن حسن، **وسایل الشیعه**، کتابچی، ۱۳۸۶

جوهری، اسماعیل بن حماد، **الصحاح**، دار العلم للملایین، بیروت - لبنان، ۱۴۰۴.

دشتی، محمد، **نهج البلاغه**، امیرالمومنین، قم، ۱۴۰۱

دیلمی، حسن بن محمد، **ارشاد القلوب**، موسسه فرهنگی دارالحديث، قم، ۱۳۹۵.

راغب اصفهانی، حسین بن محمد، **المفردات**، دارالشامیه، بیروت - لبنان.

طبرسی، فضل بن حسن، **تفسیر مجمع البیان**، ترجمه محمد پیستون، ناصر خسرو، ۱۳۸۴

طباطبایی، سید محمد حسین، **تفسیر المیزان**، سید محمد باقر موسوی همدانی،

امیرکبیر، ۱۳۷۸.

مکارم شیرازی، **آئین رحمت**، مدرسه الامام علی بن ابی طالب (ع)، قم، ۱۳۸۵.

معرفت (گستره، نقش سازنده خوف و رجاء در زندگی آیت الله محمدتقی مصباح) شماره ۱۵۷

— سال ۱۳۸۹

چهل حدیث، امام خمینی (ره)، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، تهران ۱۳۹۵

کلینی، محمد بن یعقوب، **الکافی**، قم، دار الثقلین، مترجم: حسین استادولی

مجلسی، محمدباقر، بحارالأنوار، نشر اسلامیة، ۱۳۸۶ق

نقش سازنده خوف و رجاء در طریق بندگی، ۱۳۹۹

حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، مکتبۃ الاسلامیه، چ چهارم، ۱۳۹۷ق.